

Entrevista a l'arquitecte Félix Candela

“La gent de principis és la pitjor cosa que pots trobar-te”

Félix Candela (Madrid, 1910), arquitecte. Es va exiliar a Mèxic en el 1939 i va emigrar als EUA en el 1971. Va fundar amb el seus germans l'empresa mexicana Cubiertas Ala, especialitzada en les voltes de quadrant, estructures que singularitzen la seua ampla obra.

Té ascendència valenciana, ¿no és així senyor Candela?

—La meua família paterna és de Crevillent, encara que mon pare crec que ja va nàixer a Madrid. El meu avi tenia una orxateria, que és el que tenien els de Crevillent aleshores a Madrid. Va tenir una vida interessant, perquè estava ficat en coses de teatre i tenia un cafè de cambres, que en aquell moment es considerava com una cosa molt pecaminosa. Tots els Candela són de Crevillent. És un cognom italià que ve de Sicília. El meu segon cognom és Outerino, que és galleg. I després em dic Magro, que és un cognom que he sabut que ve de Malta, i Echeverria, que és basc. Però jo vaig nàixer a Madrid, on vaig estudiar arquitectura, i després va venir la guerra.

—¿El van mobilitzar?

—Sí, jo sóc capità de l'exèrcit republicà. Primer vaig estar a Albacete amb les Brigades Internacionals, fent coses de construcció. I després em van enviar a Catalunya a un batalló de participacions, i vaig estar tota la batalla de l'Ebre més que res.

—Explique'm això.

—Bé, són coses que ja sap tot el món. I després, els llibres...

—Però narrat per qui ho ha viscut m'interessa més.

—Jo estava a l'altre costat del riu, en un altre batalló, i quan el vam travessar em van enviar al cap de pont de l'Ebre a fer-me càrrec del batalló de participacions. I allí vaig estar els tres mesos que va durar la batalla. Va ser molt dura. I després, tota la retirada. Catalunya, que és preciosa, perquè jo la vaig veure a peu, que és la millor manera de veure-la. I després, França. Ens van fer caminar cinquanta quilòmetres fins els camps de concentració de Perpinyà. Jo vaig estar al de Saint Ciprien.

—¿Com va transcórrer la seua vida en aquest lloc?

—Bastant bé. Allí no ens van donar de

menjar fins als quinze dies, i no per cap mala voluntat, sinó simplement per falta d'organització. Per sort, jo portava una haca del batalló, que és l'única cosa que vam passar a França, i en arribar la vam matar i vam menjar cinc dies.

—¿Quina classe d'activitats tenia al camp de concentració?

—Res, ens apuntàvem a les llistes per a anar a Austràlia de pastor o al Canadà a tallar arbres. Jo m'apuntava a totes, inclús a les dels sabuts, els intel·lectuals. A tot. I quan van anomenar caps per al camp, per tal que ens automanàrem nosaltres, em van fer cap d'enginyers del camp, que no era res.

—¿És molt dur haver de deixar la terra on un s'ha mogut?

—No, al contrari. Era una manera d'eixir d'Espanya. Córrer món sempre va bé.

—¿No ha sentit nostàlgia?

—Em vaig proposar no tenir-ne. Ni l'he tinguda d'Espanya ni l'he tinguda de Mèxic, els dos llocs en què he viscut i he abandonat.

—¿Quan va poder tornar a Espanya?

—L'any 69, encara vivia Franco. I després he anat amb regularitat.

—¿Que és el patriotisme?

—Un dels sentiments més funestos que pot tenir la persona. Ho veiem últimament en el que era l'URSS i Iugoslàvia. Fa temps que vaig renunciar al sentiment. I el món, crec, té una gran necessitat de llevar-se de damunt tots aquests sentiments nacionalistes. Patriotisme sona pitjor que nacionalisme, ¿veritat?, però s'ha de dir així perquè sone pitjor. És un sentiment molt vergonyós. Som humans abans que res.

—Del camp de concentració, ¿com va passar a Mèxic?

—Doncs no ho sé. El cas és que un dia em van cridar i van dir: Candela, cap a Mèxic. No sé més. És molt curiós perquè feien uns exàmens i els de l'ambaixada mexicana, que eren els que m'havien d'ac-

ceptar, eren bastant comunistes. A mi em va examinar una senyora, Susana Gamboa, després ens vam conèixer prou, i només em va preguntar si era arquitecte i quan m'havia llicenciat. Però a altra gent li preguntava què li semblava el que havia fet Segismundo Casado, que va ser l'última etapa de la República a Madrid. I al que contestava que li semblava bé no anava a Mèxic. S'havia de ser comunista per a anar a Mèxic, en altres paraules.

—¿I vostè ho era?

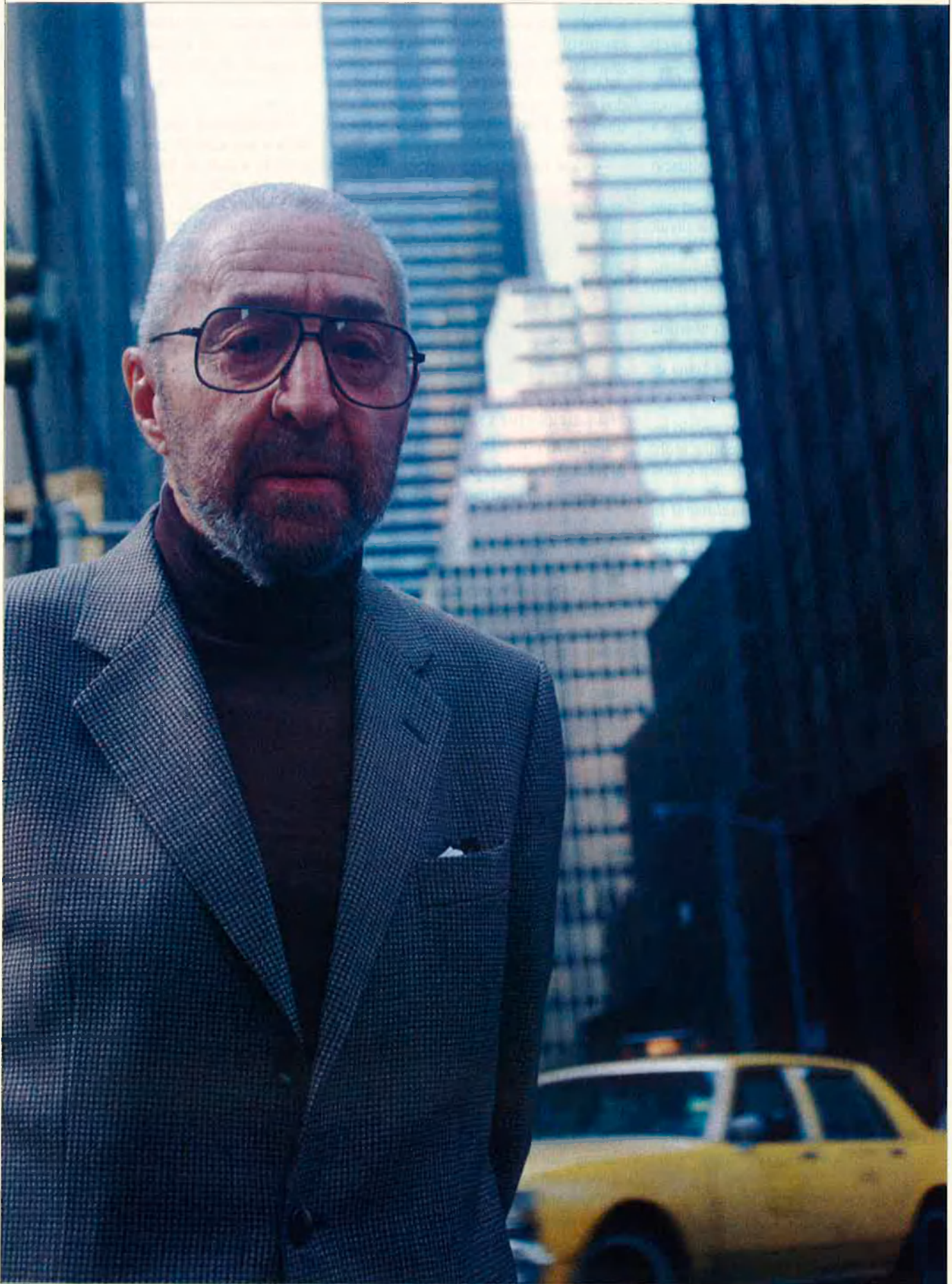
—No, a mi em va dur Negrín. Prieto i Negrín estaven separats políticament i tenien diners cadascun per un costat. Amb aquests diners, Negrín va comprar una finca a Chihuahua, al nord de Mèxic, de 140.000 hectàrees, una vall sencera, enorme, i la colonització es va fer a base de gent nostra. A mi em van fer cap de l'equip de construcció. Teníem una serradora, un taller de fusteria, i vaig començar a fer cases de fusta. En vaig fer vint o trenta, fins que la colònia es va acabar perquè van començar a barallar-se uns amb altres, comunistes i socialistes i anarquistes. La història de sempre, ¿no?

—¿La guerra li va canviar molt la manera de veure les coses?

—Per a mi va ser una experiència interessantíssima. De sobte em vaig veure llançat a haver de manar sobre un batalló de mil homes. Amb només vint-i-sis o vint-i-set anys, tirar-se damunt una responsabilitat d'aquest tipus és una cosa que ensenya molt. Igual que passar pors. I sobreviure en el camp de concentració. En tres mesos no em vaig riure, ni em vaig somriure tan sols, perquè no estava acostumat a manar.

—¿I què va fer després de la colònia?

—Me'n vaig anar a Mèxic DF, a buscar treball. I me'n van donar en el primer lloc que vaig anar a buscar-lo. De delineant. I als cinc o sis mesos em vaig trobar un espanyol que havia treballat amb un arquitecte de Madrid molt conegut, Zuazo, i em

va oferir associar-me amb ell per a acabar unes obres en Acapulco. Vaig arribar amb la meua dona i cinc pesos en la butxaca, i al cap de dos dies d'estar allí em crida la dona de l'hotel i em diu que el meu soci feia tres mesos que no li pagava. Devia a tot el món. Havia cobrat els diners de les obres per contrata i no pagava. La situació no podia ser més tremenda. I nosaltres, sense ningú darrere. Vaig tenir la sort que va eixir a concurs la construcció de divuit bungalows de dos pisos per a un dels primers hotels que hi havia allí, el Papagayo, i el vaig guanyar. Aleshores, don Emilio Azcárraga, que també era l'amo de la ràdio mexicana, que després es convertiria en la cadena Galavisión, em va donar l'obra. I em va fer prometre-li que l'obra es feia.

—*¿I es va fer?*

—Es va fer. En poc més d'un any. Jo tenia trenta anys i vaig aprendre molt. Acapulco era aleshores un *poblacho*, molt agradable i molt calorós.

—*¿El turisme ha resolt malament la seua arquitectura? ¿O és l'arquitectura la que ha resolt malament el tema del turisme?*

—Ni malament ni bé. El desenvolupament sempre és el mateix. Pretendre que l'arquitectura solucione algun problema del món és una pretensió ridícula. Se'ls diu als estudiants d'arquitectura que van a salvar el món, i és una equivocació tremenda. L'arquitectura no salva res.

—*Però pot alegrar la vista, ¿no?*

—Però això no resol cap problema. Que siga bona o no l'arquitectura, no té res a veure amb el que passa en el lloc on s'erigeix. El problema de les zones turístiques de platja, dit d'una manera molt simple, és que fan hotels sense preocupar-se de les qüestions de drenatge, tiren tota la porqueria al mar i al cap d'unes setmanes un ja no es pot banyar.

—*¿Es va quedar a Acapulco?*

—Me'n vaig anar a Mèxic DF. Vaig entrar a una oficina on tots érem refugiats. Vaig passar dos o tres anys projectant, portant obres, aprenent l'ofici. Fins que un dia, me'n vaig eixir i amb el meu germà, que era aparellador i va morir fa cosa d'un any, vaig fer un parell d'obres: un edifici d'apartaments barats en la part antiga de la ciutat i un hotel darrere de la Catedral. Després, al meu germà li va tocar la loteria i ens vam posar a fer pel·lícules.

—*¿Cine?*

—Sí, teníem amics que estaven ficats en aquest assumpte i van venir a buscar-nos. Ens van convèncer i vam fer dues pel·lícules roïníssimes. Eren dues novel·les de El

Caballero Audaz, un novel·lista roïníssim espanyol, i un director també refugiat i gens bo és el que les va fer. Eren dues pel·lícules de gàngsters. Total, un desastre, dos xurros espantosos. Vam perdre tots els diners. La loteria va ser un desastre per a nosaltres.

—*¿Com va arribar a interessar-se per*

RAFA GIL

“El patriotisme és un dels sentiments més funestos que pot arribar a tenir la persona. Jo vaig renunciar al sentiment ja fa temps.”

això que diuen “les estructures de Candelà”?

—Ja m'havien interessat a Madrid, i en la biblioteca de l'Escola de Camins vaig començar a estudiar tot el que vaig poder sobre aquest assumpte. I a Mèxic, quan vaig poder, em vaig posar a estudiar-lo de nou. Vaig reunir tots els articles que s'havien publicat al món, a través de la Biblioteca Científica i Tècnica de l'Unesco, i

RAFA GIL

“No es poden tenir creences massa arrelades en aquest món. És a dir, no tenir creences és allò que li permet a un viure.”

després vaig tenir l'oportunitat de llançar-me a construir-ho amb el meu germà. Un dia em vaig trobar un arquitecte pel carrer amb el qual havia treballat i em va explicar que hi havia un senyor que feia unes voltes primes molt interessants, i quan estava a punt d'explicar-me els detalls de la tècnica em vaig anticipar per a dir-li que

aquesta classe d'estructures eren la meua passió. Ens vam associar i vam començar a posar-les en pràctica.

—*Exactament, ¿en què consisteix la volta prima?*

—Simplement que la forma és la que dóna resistència, en compte de buscar resistència a base de massa. Si agafes mig tub, amb molta menys massa que una biga, resisteix en canvi molt més. És a dir, si es dobla un full de paper aguanta molt més que si està pla. L'avantatge de la forma és el que s'aprofita. Aleshores, si es fa de formigó, s'ha de fer la forma, s'ha de fer encofrat, que és la forma de fusta en què es cola el formigó. Aquesta forma de fusta s'ha de fer corba. Si trobes una superfície que es pot construir amb peces rectes de fusta, i que alhora és corba, com per exemple un cilindre o un con, que són superfícies generades per rectes, has de saber que són superfícies desenrotllables, que poden posar-se una altra volta planes si no tenen rigidesa en si. En canvi hi ha altres formes com la d'una pilota, la d'una cúpula, que no es poden estendre, no es poden tornar planes, no són desenrotllables. I aquesta forma és molt més pròpia per a aquesta tècnica. I n'hi ha altres formes, com els paraboloides hiperbòlics, que són una sèrie de rectes que donen corbes. Jo ja havia vist a Madrid coses que havien fet els francesos amb aquesta superfície, i és la que vaig fer en gran part de les obres. Vaig fer de tot. Vaig copiar tot el que havia vist en distints llocs.

—*¿Vostè és partidari de copiar?*

—Jo, sí. És l'únic que vaig poder fer. No tinc talent per a més. I si no tinc què copiar, em copie a mi mateix.

—*¿Havia arribat a exercir l'arquitectura a Espanya?*

—Realment, no. Havia acabat la carrera un any abans de la guerra. Vaig fer càlculs d'estructures a Madrid per a altres arquitectes, en un estudi que tenia amb uns amics. I quan vaig estar a Albacete amb el meu germà vaig fer alguna cosa per a l'exèrcit.

—*Tinc entès que una altra de les seues obsessions és Rafael Guastavino.*

—Sí, Guastavino era un arquitecte valencià que va venir als Estats Units d'Amèrica de contractista i va fer moltes obres, a Nova York principalment però també a la resta dels EUA. Va muntar una empresa molt gran, la Guastavino Fireproof Construction Company, i segurament es va dur obrers de València, almenys per a ensenyar als d'ací. Ell feia les voltes catalanes, que avui es coneixen tant als EUA com a Mèxic com les voltes guastavines.

—Una de les obres més emblemàtiques que vostè ha realitzat és la del Palau dels Esports de Mèxic, per als Jocs Olímpics del 68.

—Vam guanyar el concurs tres arquitectes junts. Un d'ells era Antoni Peirí Macià, nét del que fóra president de la Generalitat de Catalunya. Ell es va fer arquitecte a Mèxic, i vam presentar el projecte i el vam guanyar. Ara: jo tota l'obra que he fet al llarg de la meua carrera la vaig haver de fer de contractista i no d'arquitecte perquè no vaig poder revalidar el títol. Tenia el títol a Espanya i no me'l vaig dur. I quan el meu germà va aconseguir traure'l de l'Escola, perquè no volien donar-li'l i li deien que havia d'anar jo personalment a per ell, la direcció de Professions s'havia organitzat a Mèxic i em van demanar que m'examinara d'uniques quantes assignatures i que fera una tesi. I com ja era major, ho vaig deixar córrer. Com exercia de contractista i en l'oficina tenia arquitectes, doncs firmaven ells per mi. I al cap de vint-i-tants anys d'exercir sense títol, me'l van donar. Va ser un poc abans d'eixir de Mèxic, al 69 o 70. I després vaig venir als EUA a viure i tampoc me'l van revalidar. Total, que he hagut de fer tota la meua obra com a contractista.

—¿Fa molt que no exerceix l'ofici?

—Pràcticament des que me'n vaig venir als EUA. Vaig estar de professor fins que em van tirar per vell. Vaig eixir de Mèxic sense un cèntim. I d'Espanya també. Però he tingut sort.

—Santiago Calatrava diu que vostè és el seu mestre.

—Ell no necessita mestres. Té molt més talent que jo.

—¿Com va arribar a relacionar-se amb ell?

—A través d'un amic comú, un arquitecte cubà, fill d'un refugiat que es deia Martín Domínguez. Arniches i Domínguez eren els arquitectes que van fer l'hipòdrom de la Zarzuela, i Domínguez, pel seu compte, va començar tot el programa de paradors d'Espanya. Era una persona molt interessant. D'Espanya va passar a Cuba, i quan va entrar Fidel el va tirar. Se'n va venir de professor a la universitat de Cornell, al nord de Nova York. L'últim dia de la seua vida va estar a ma casa sopant. Va venir a les cinc i se'n va anar a les onze. Em va contar tota la seua vida i al matí següent em va cridar el fill i em va comuni-

car que son pare havia mort. Vaig ser l'última persona que va parlar amb ell. Ja sé que m'he apartat del tema, però és que és interessant. Llegint després els seus papers, perquè em van donar el seu despatx de la universitat de Cornell al poc de morir, em vaig trobar un article que havia publicat a Espanya, en el qual elogiava Felip II. Era un gran admirador seu, cosa que no és corrent perquè era un rei poc popular. I en aquell article parlava de la mort de Felip II, i em vaig quedar de pedra quan vaig veure que ell havia mort el mateix dia que Felip II.

—Sorprenent.

—¿Veritat? El cas és que el seu fill, que també és arquitecte era amic de Santiago i ens va presentar. Ell m'enviava coses; jo, a ell...

—¿Com conceptua la seua obra?

El tripulant sobressaltat

Aquest home amb la volta tan resistent evita l'opinió de l'arquitectura perquè considera que no té dret a fer-la. Es té per un contractista no religiós que ha projectat quaranta esglésies i uns quants edificis civils que, sense voler-ho, formen part de la història del seu ofici i han merescut honors com l'Auguste Perret Prize de la Unió Internacional d'Arquitectes. Ara s'ho mira amb cara de professor jubilat que viu a Carolina del Nord i s'estimula amb Ortega i Russell.

—Té un talent extraordinari, i a més és un treballador infatigable. I jo no.

—¿Es cert que va mantenir relació amb Mies van der Rohe?

—Sí, crec que el vaig conèixer quan jo estava fent la fàbrica Bacardí a Mèxic. Bacardí és una empresa cubana fundada per un català, i el cubà Pepín Bosch, que era el director de l'empresa en aquell moment, em va buscar a mi i també a Mies van der Rohe perquè fera l'oficina. Ell va fer l'oficina, un edifici menut de dos pisos, i és una de les seues millors obres. Ens vam conèixer i ens vam tractar. Després, vam estar junts en la Universitat de Virgínia. Li tenia molt de respecte i una certa estima.

—¿A la seua obra també li tenia molt de respecte?

—Sí, perquè va ser sempre molt honrat. Ell va tenir la seua idea del que era l'arqui-

tectura i la va seguir fins el final. No es va vendre, com van fer altres, ni la seua obra va quedar afectada pel que es portava en cada època.

—¿A vostè no l'han afectat les modes?

—No, com que jo no feia arquitectura...

—La feia d'una manera clandestina.

— Però no tenia res a veure amb la moda. L'única obra d'arquitectura va ser la del Palau d'Esports, però tampoc té arquitectura ni moda.

—¿Va tractar a Walter Gropius?

—Sí, ell va estar de director de l'Escola de Disseny de Harvard durant molt de temps. I després el va substituir Josep Lluís Sert. A Gropius el vaig conèixer a casa de Sert, on vam estar sopant junts. I a Sert el vaig conèixer arran d'anomenar-me *Professor of Poetry* a Harvard,

que és una espècie de càtedra honorífica que t'obliga a una sèrie de conferències i publicar un llibret. No és que fóra professor de poesia, sinó que el concepte engloba les belles arts.

—Sert va fer moltes coses als EUA, ¿no?

—Moltes. A Harvard va fer uns edificis molt bons, un hospital i uns apartaments. I en l'illa de l'East River, al costat de Manhattan, també va fer una sèrie d'apartaments. Ell, la guerra, la va passar a París, on estava de director del pavelló espanyol de l'Exposició Universal del 37.

—Senyor Candela, ¿vostè creu en alguna cosa?

—¿Quina pregunta!

—Ja ho sé, però fa una hora que li ho vull preguntar.

—¿De què parlàvem?

—No despiste.

—No sóc home de creences. A més, crec que tampoc es poden tenir creences massa arrelades en aquest món. Jo he viatjat en diligència de cavalls des de Crevillent i Alacant. I he vist el canvi de la diligència al Ford model T, i al mateix tio de la brusa negra que conduïa la diligència conduint el Ford model T. Aleshores, passar d'això al jet o a totes les coses que jo he conegut pot ser molt traumàtic. És a dir, no tenir creences és allò que li permet a un viure. O dit d'una altra manera: la gent de principis és la pitjor cosa que pots trobar-te. És un altre dels grans mals de la humanitat.

Miquel Alberola